

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Катедра „История на България”

Паулина Тотева Андонова

Аскери чифлиците в българското пространство.

Софийската каза през XVI – началото на XIX век.

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователна и научна степен „доктор”

Научен ръководител:

Доц. д-р Светлана Иванова

София, 2013

Темата за *аскери чифлиците* е обсъждана в българската и чуждата историография, но изводите, до които са достигнали различните изследователи остават противоречиви, а понякога и твърде крайни. Няма единно мнение относно характера, същността, значението и основните фактори, довели до появата и оказали влияние върху развитието на аскери чифлиците в Османската империя през периода XVI – XIX век. Изследванията, които се отнасят до тези въпроси в по-голямата си част представляват частични, често регионални проучвания на отделни аспекти от тяхното съществуване за определен отрязък от време. Това положение се дължи на фрагментарността на изворовата база, но и на едно обективно обстоятелство – спецификите на генезиса, развитието и стопанската роля на аскери чифлиците в отделните региони на Османската империя и в различните периоди. Именно последното ще поддържа интереса към регионалните проучвания на аскери чифлиците, каквото е и настоящето, съсредоточено към Софийския регион.

При наличието на подходящи документи темата за аскери чифлиците може да се насочи първо към самия генезис на тези стопанства, след което да бъде проследено развитието им през по-продължителен период на тяхното съществуване с цел да се изследват промените в процеса на тяхното развитие и факторите, довели до тези промени. Така бихме могли да се доближим повече до отговора на спорните въпроси защо се заражда *аскери чифликът*, какъв е неговият характер, какво обуславя съществуването му и трайния интерес на представителите на османския елит към чифликчийството през целия период от XVI до началото на XIX век преди реформите в Османската империя и най-вече тези, засягащи поземлените отношения.

В изворите за периода XIV – XIX век се срещат чифлици, които в историографията са обозначавани като „*райетски*”, „*мюселемски*” и „*хаса*” чифлици. Освен това съществуват аналогични на чифлиците стопанства, обозначавани като бащини. Сред тях могат да бъдат обособени *райетска бащина*, *войнушка*, *доганджийска бащина*. Част от споменатите чифлици и бащини продължават да съществуват почти през целия разглеждан в настоящото изследване период XVI – началото на XIX век. Изследванията обаче сочат, че терминът „*чифлик*”, се среща в изворите от XVI век нататък и като обозначение на стопанства, владение на „аскери”. Тази употреба на термина не е идентична с нито една от споменатите по-горе разновидности на чифлишки стопанства, макар да съществуват паралелно.

Всъщност чифлиците, държани от представителите на съсловието аскери, са идентични с райетските чифлици (бащини) като изключим, че нерядко са многократно по-обширни. Основната им отлика обаче е, че са владяни от представители на османския елит. Владението на държавната мирийска земя, върху която са разположени аскери чифлиците, е обвързано с плащането на данъци върху добитата продукция от страна на непосредствения производител. Именно това обаче е несъвместимо със статута на османските аскери – военни (*seyfiye*) и техните началници с военно-административни задачи (*örfiye*), учените улеми и ангажираните в правораздаването, религиозната сфера, образованието и пр. Всичките са назначавани с бераг, за да служат. За службата си те получават материално обезпечение от държавата под формата на заплата или приход (тимар). Не се предполага обаче да произвеждат и да плащат данъци.

Така маркираната ситуация позволява да се изведе една съвсем кратка работна дефиниция – аскери чифлиците са селскостопански ферми върху мирийска земя, които не се владеят от непосредствените производители (рая), а от аскери – бераглии, които не би трябвало да имат достъп до нея, да са снабдени с владелчески акт (тапия) и да плащат данъци. Тази биналност в статута на владелците на аскери чифлиците и тяхната нетипична мотивация – печалба чрез организиране на аграрно производство за реализация на пазара – получава нееднозначна интерпретация, дори поражда дебат в историографията.

В историографията чифлиците, владени от „аскери“ през XVI – XIX век, са обозначавани като „аскери чифлици“, като „стокови чифлици“, или само като „чифлици“. Различните термини отразяват противоречиви мнения на изследователите относно характера на тези стопанства. Част от историците подчертават тяхната пазарна ориентация като една от основните им характеристики. Друга група изследователи дават преимущество на социалния статут на чифликчиите и интереса на аскерите към инвестиране на парични средства в земеделските и животновъдните ферми през разглеждания период. Въпреки различните акценти авторите, които се занимават с аскери чифлиците през XVI – XIX век, единодушно ги определят като владение на представители на групата „аскери“, състоящо се от значителни площи земя със специализирано производство, чиято продукция е предназначена основно за пазара.

Впрочем различията в мненията довеждат до липса на единен термин за централния обект на изследване в настоящата работа. Не случайно в специално изследване Вера Мутафчиева се спира на същността на различните, съществували в някои случаи паралелно, чифлишки форми в Османската империя през XIV – XVII век. При част от тях дори може да се открие паралел с генезиса или известна прилика с по-късно зародилия се *аскери чифлик*. След 50 – 70 –те г. на XIX век могат да бъдат открити вече и хора, които по един или друг начин чрез търговия, лихварство или други подобни дейности са натрупали парични средства, които влагат в чифлишките стопанства. Сред тях откриваме и българи. Такива стопанства обаче не са обект на изследване в настоящата разработка, тъй като не са идентични с *аскери чифлиците*.

В някои случаи авторите приемат, че терминът „*чифлик*” може да се прикачи към твърде различни с комплексен характер структури, а появата на по-голям брой чифлици във владение на *аскери* в даден регион и период е непредсказуем и трудно проследим процес, поради което е по-добре въобще да се избягва употребата на въпросния термин.

Ясно е обаче, че различните словосъчетания, с които в историографията се обозначават видовете чифлици, визират социалния статус на техния владелец. Закономерно определени изследователи настойчиво се придържат и налагат употребата на термина „*аскери*” чифлик. Аз също приемам, че той най-адекватно отговаря на обозначавадения феномен в сравнение с другите алтернативни термини като „*чифлик*” или „*стоков*” чифлик, макар те да насочват към немаловажни акценти в тяхната характеристика. С термина „*аскери*” чифлик се постига еднозначно интерпретиране на визириания обект на изследването. Прочее в изследването се използва терминът „*аскери*” чифлик, с който се обозначава чифликът от XVI – XIX век, владение на *аскери*, наподобяващ по структура и статут на включената в него земя на райетски чифлик.

Най-многобройни са изследванията, фокусирани върху балканските земи, като сред тях немалко са проучванията, свързани с конкретни региони на българските земи, които бележат значителния принос и на наши автори към тази тема. Обект на изследване са чифлиците в Македония, Пелопонес, Черна гора, Сърбия, Босна и Херцеговина, интерес привличат териториите около Егейско, Адриатическо и Черно море, както и по бреговете на реките Дунав и Струма. Проучвания съществуват за

районите около Видин, Одрин, Русе, Никопол. Изследвания съществуват и за различни региони в анадолските и африкански османски провинции през разглеждания период.

Както вече споменах, появата на аскери чифлиците, увеличаването на броя и големината им, образно наричано в сръбската историография „чифличене”, показва немалки регионални и темпорални специфики. Това впрочем ще да е една от причините за различните мнения за същността, появата, характера и характеристиките на чифлиците, попаднали във владение на съсловието аскери през XVI – XIX век както в българската, така и в чуждата историография. Неслучайно в някои изследвания подробно са разгледани и коментирани различните спорни аспекти в историографията около съществуването, терминологията и ролята на аскери чифлиците в Османската империя през периода от XVI до началото на XIX век.¹

Спорните въпроси довеждат до липсата на единно мнение относно характера на *аскери чифлиците*. Той се определя от някои автори като феодална структура, други акцентират на преплитане на феодални с капиталистически елементи в нея докато се стигне до оценката на чифлиците като стопанства с развити капиталистически отношения.

Не малко дебати съществуват по отношение на факторите, оказали влияние върху зараждането на аскери чифлиците. Особено често в историографията се търси връзката им с външната търговия. В някои региони, в които се развиват по-активни външнотърговски отношения обаче се оказва, че аскери чифлици са съществували още преди въпросното активизиране. Така се оформя мнението на някои автори, че развитието на търговията не било достатъчно, за да предизвика появата на аскери чифлиците. Изследователи смятат, че износната продукция следва да се свърже с възможностите на селяните да реализират излишъците или с резервите, натрупани от разни посредници, откупвачи, местни аяни.

Разсъжденията на някои автори, смятащи, че не пазарът е фактор за създаване на аскери чифлици ги насочват към самата възможност един представител на османския елит да създаде подобен вид стопанство. Отчита се, че в немалко изследвани примери не се установяват големи приходи и печалба от чифликчийството. Неслучайно чифликчиите

¹ Veinstein, G. On the Çiftlik Debate. - In: *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*. Keyder, Ç., F. Tabak (eds). Albany: State University of New York Press, 1991; Keyder, Ç. Introduction: Large-scale Commercial Agriculture in the Ottoman Empire? – In: *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle Middle East*. Keyder, Ç., F. Tabak (eds). Albany: State University of New York Press, 1991.

се занимавали паралелно с откупвачество, лихварство, посредничество в търговията и други подобни дейности, от които дори в някои случаи натрупвали повече богатство, отколкото от чифликчийството. В този смисъл според някои изследователи ролята на чифлика във финансовото замогване на своя владелец била силно преувеличена. Чифликът по-скоро бил средство, с което местните аяни и други влиятелни османски военни и администратори обвързвали своя бизнес, свързан със събиране на такси и други подобни дейности. От друга страна преобладаващият брой малки и средни по големина аскери чифлици насочва към заключението, че *аскери чифликът* следва да се възприема и като маркер за социален престиж и по-високо положение в обществото на неговия владелец.

Засилването на влиянието, властта и богатството на чифликчиите обаче оставало ограничено във времето. При нужда държавата вземала мерки за ограничаването на тяхното влияние, както например се въвеждала системата на конфискациите. По този начин рядко чифлиците и богатството на влиятелните представители на османския елит, в това число чифликчии, се запазвали в ръцете на следващото поколение, без държавата да посегне на него. Не случайно в историографията се изтъква мнението, че съществуването и развитието на аскери чифлиците не променя аграрната структура на Османската империя, тъй като държавата запазва върховната власт върху земята.

Географски и хронологичен обхват на изследването.

Шестнадесетото столетие е поставено като долна граница на изследването. Не разполагам със сведения, поне на този етап, за съществуване на аскери чифлици в Софийско преди този век. Разбира се възможно е празнота в изворовата база обективно да ни ограничава до XVI век, през който можем да проследим генезиса на аскери чифлиците в Софийско. Именно от въпросното столетие датира пълен разнообразен набор от извори, позволяващ да се изпълни поставената цел и да се проследи развитието на аскери чифлиците. Освен този формален ограничител съм имала предвид и мненията в историографията, които са практически единодушни за това, че аскери чифлиците не са характерни за най-ранния период на съществуване на османската държава или че техният брой в ранните столетия е твърде ограничен специално на Балканите. През XIV и XV век тук са типични различни други форми на чифлика, например обезпечаващите военните структури на османците – мюселемски чифлици или дарените от султана мюлков чифлици. Ще се утвърди райетският чифлик, който малко по-късно ще се превърне в прототип на аскери чифлиците.

Горната граница на изследването е отнесена към 30-те години на XIX век. Промените през периода на Танзимата и особено тези, засягащи поземлените отношения и издръжката на старото съсловие *аскери* (армия, улема, администрация) от 30-те години на XIX век, оказват голямо влияние върху *аскери* чифлиците. С променящата се социално-икономическа и нормативна рамка тези специфични ферми вече не са актуални в първоначалния си вид. Поради тази причина горната граница е именно преди посочените промени – до началото на XIX век.

Проследяването в дълбочина на зараждането и развитието на *аскери* чифлиците за един дълъг период не е типично за историографията по проблема. Избраният тук хронологичен отрязък предполага подробно изследване и на малките детайли, засягащи изследваните проблемни кръгове в търсене на континуитета в развитието на картината. Поради тази причина целесъобразно е да се подбере по-малък регион, тъй като при изследването на голям по териториален обхват регион съществува вероятност да се допуснат пропуски, които в определени случаи оказват голямо влияние върху направените изводи.

Така изследването е съсредоточено върху Софийската каза, т.е. един по-малък в териториално отношение регион от българските земи, административна единица, която съвпада с юрисдикцията на един кадия. Макар проучването да е по-скоро регионално, в хода на изложението са използвани и примери за други изследвани региони в българските земи или в Османската империя като цяло. По този начин е възможно да се направят заключения относно същността, генезиса, характера и развитието на *аскери* чифлиците не само като локално явление, а като такова, намерило разпространение в различни региони на Османската империя от XVI до началото на XIX век като същевременно се наблюдават регионални специфики.

Основните причини за избор на Софийско са няколко. От една страна, до този момент няма по-изчерпателно изследване за региона, което да има за цел да проследи генезиса и развитието на *аскери* чифлиците, за да се открият отговорите, свързани с неговата същност, характер и основни проявления. На второ място, изворите за региона са разнообразни, предоставят подробна информация по въпроса за *аскери* чифлиците и покриват целия период от XVI век до началото на XIX век, което позволява да се изпълнят целта и поставените задачи, макар в някои случаи те да ни поставят пред ред ограничения и невъзможност важни въпроси по темата да бъдат изследвани в пълнота.

И не на последно по значение място е административното и географското положение, както и икономическото развитие на района. Ситуацията позволява да се лансира предварителна хипотеза, че именно в такъв регион са съществували подходящи за изграждане на чифлишки стопанства условия с цел натрупване на допълнителни приходи.

Извори, използвани в изследването.

В изследването са включени разнообразни по вид и съдържание документи на осmano-турски език. Те произхождат от държавните институции. Всеки вид документ дава различна по обхват, изчерпателност и съдържание информация относно различни аспекти на аскери чифлиците. Изследването обхваща продължителен период от време от XVI до началото на XIX век, през който настъпват промени свързани с данъчното облагане и практика и методите на регистрация на приходите от нея, както и на данъкоплатците и пр. Той предопределя разлики в самите документи, върху които може да се опре изследването. Немалкият изследван период също може да се свърже с промяна на самите документи, тяхната представителност, възможности за прилагане на един или друг метод на анализ.

Използваните документи могат да бъдат обособени в три групи: 1/ данъчни регистри, отразяващи поземленото облагане и това на селскостопанското производство или облагане на населението 2/ съдебни документи, които могат да се извлекат от софийските кадийски протоколни книги и на първо място протоколи на покупко-продажби и наследствени описи 3/ нормативни документи, включващи данни за аскери чифлиците в региона като кануни, фермани и заповеди и пр.

Сред първата група извори - данъчните регистри, може да разграничим регистри от типа „тапу-тахрир”, представляващи подробни описи на тимари, зеамети и хасове на територията на Софийската каза от началото до края на XVI век. За следващите три столетия са включени данни от различни регистри, отразяващи облагането на населението в региона с данъците джизие и авариз. Не на последно място от същите три века са датирани и няколко регистри, които представят разпределението на изискваните от централната власт продукти и запаси под формата на задължителни държавни доставки или принудително изкупуване, т.е. сюрсат и ишира. Някои сведения са извлечени и от войнушки регистри от периода XVII – началото на XIX век.

От регистрите от вида „тапу-тахрир” могат да бъдат извлечени данни за вида на земята, включена в аскери чифлиците, владелеца, владелческия документ, състава, данъчно облагане, промените в количеството и състава на аскери чифлиците за всяко едно селище, както и производството на чифлишките стопанства, обект на настоящото изследване. Недостатъкът при този вид документи е свързан с факта, че те съществуват в много кратък отрязък от време – до XVI век.

Макар и по-малко изчерпателна авариз, джизие дефтерите и регистрациите, свързани с принудителните доставки, също предоставят информация за различни аспекти от същността и характеристиките на аскери чифлиците. От част от тези дефтери могат да се извлекат данни за броя и промените на населението, регистрирано към аскери чифлиците. Други ни дават сведения за големината на стопанствата, промените в техния брой, както и за техния стопански профил.

Към втората група могат да бъдат отнесени различни документи, резултат от дейността на софийския кадийския съд от периода XVII – началото на XIX век. Това са протоколи за прехвърляне на владение върху различни мюлковии или мирийски имоти, сред които и на аскери чифлици чрез транзакции, условно съпоставими с покупко-продажби, дарение, залог, размяна. Към същата група извори спадат различни спорове, засягащи владението или незаконните действия на чифликчията. Трети по вид, но и най-многобройни документи в тази група са наследствените описи на представителите на османския елит, владелци на аскери чифлици.

В споменатите съдебни документи се съдържа подробна информация в няколко основни направления. От една страна могат да бъдат извлечени данни за социалния статут на владелеца, както на този който прехвърля владението, така и на този, в чиито ръце попада. Въз основа на наследствените описи можем да опитаме да открием стопански и финансови връзки на чифликчията с други влиятелни личности, различни търговци, посредници, както и представители на раята. Не от маловажно значение са данните за богатството и натрупаните приходи от страна на владелеца на чифлика, съдържанието, състава и структурата на стопанството, а при прехвърляне на владението – и за неговите граници. Всичко това спомага за проследяване и определяне на основните характеристики и същността на *аскери чифлика*. Специално може да се открият данните за стопанския профил, както и тези, по които може да се определи количеството на продукция или излишъкът на чифлика. От споменатите видове извори

може да се установят юридическите основания, процедури и документи, с които се владее и прехвърля владението на чифлиците. Макар информацията от този вид съдебни протоколи и описи да е изключително богата и многообразна, този вид данни не може да бъде използвана за статистически изчисления, както и за проследяване на някои съществени промени на самите стопанства.

В последната група документи са включени различни кануни, които имат връзка с основния изследван проблем, както и отнасящи се до аскери чифлиците фермани и арзухали.

Въз основа на данните, съдържащи се в кануните и султанските фермани, може да проследим законовите норми, прилагани в Османската империя, както и тези отнасящи се до аскери чифлиците и техните владелци. Също така могат да бъдат проследени и извършваните от страна на чифликчиите злоупотреби и законови нарушения. Арзухалите пък са жалби, свързани с някои от съществуващите аскери чифлици в Софийската каза през разглеждания период. Тези извори дават богати сведения както за статута на отделни стопанства, така и за границите, състава, структурата, големината, населението в тях и за социалния статут на владелеца. Те също свидетелства за нарушаване на законовите положения в някои от случаите.

Когато изворите от трите групи бъдат използвани паралелно и съответно данните от тях бъдат съпоставяни, проследявани в един последователен период от време, могат да бъдат открити закономерности, промени, процеси не само от изграждането, съществуването и развитието на аскери чифлиците, обект на настоящо изследване, но и да спомогнат за намирането на отговори на редица спорни в историографията въпроси относно този вид стопанства.

От изключително значение е подборът на използваните методи, тъй като много често данните, които черпим от изворите са косвени и за да се достигне до информацията, която ни е необходима е нужен внимателен анализ и обработка. Доколкото позволяват данните са обработени статистически, а в други случаи те са анализирани и съпоставяни чрез съставяне на схеми, графики и най-вече карти, представящи разположението на селищата и чифлиците, екологични и географски фактори на региона, пътна и речна мрежа и други подобни данни за Софийската каза. В изследването се наложи съставяне на множество таблици, тъй като данните изискват съпоставяне и анализ както съобразно различни компоненти, така и различни периоди

от време. В тях са включвани и различни изчисления, направени във връзка с установяването на големината на стопанствата, количеството на продукцията и излишъка от нея, както и на евентуалната печалба от тях след реализирането им на пазара. Всички данни, с които разполагаме от наличните извори за аскери чифлиците в Софийската каза през разглеждания период са разглеждани комплексно и доколкото позволяват са обработвани с помощта на няколко различни методи. За целта на настоящото изследване от изключително значение е и прилагането на хронологическия подход.

Цел, задачи и структура на изследването.

Както беше споменато, изследванията, отнасящи се до *аскери* чифлиците в Османската империя през XVI – началото на XIX век, в по-голямата си част представляват частични проучвания на отделни аспекти на темата в отделни региони на Османската империя и периоди от тяхното зараждане и съществуване. На практика не съществува изследване, което да обхваща и да изяснява генезиса и развитието на *аскери* чифлиците от самото им зараждане до промените в Османската империя в началото / средата на XIX век. Освен това различните гледни точки и спорни аспекти относно съществуването на този вид стопанства не дават ясна представа нито за генезиса и развитието, нито за същността и характеристиките на *аскери чифлика*. Това определя нуждата от провеждане на едно детайлно и подробно проучване на всички въпроси и аспекти, касаещи зараждането, съществуването и развитието на това специфично явление – чифликчийството, сред представителите на османския елит през по-дълъг период, в който то е засвидетелствано.

На този фон в изследването е поставена комплексната цел да се изследва в дълбочина проблема за аскери чифлиците в Софийско като се лансира собствена версия от критерии какво всъщност представлява *аскери чифликът*, какъв е неговият процес на формиране, какви са неговите характерни белези и развитие в българското пространство от момента на неговото зараждане през XVI век до промените в Османската империя в началото XIX век.

Прави се опит да се проследи как се развиват характерните му белези в хода на неговото съществуване, до каква степен това явление намира разпространение през разглеждания период и наблюдават ли се промени в самото географско разпространение и на какво се дължат те. Отговорът на тези въпроси е изведен като се

сравняват примерите от изследвания регион с тези, установени за други изследвани райони.

Важно е да се установи с каква цел аскерите изграждат подобен род чифлишки стопанства, колко ефективни са те за своите владелци и какво е тяхното предназначение – успяват ли аскерите да постигнат своите цели – да се сдобият с по-широки правомощия върху *аскери чифлика* и икономическа независимост от държавата, натрупване на печалба от чифлишката продукция.

Това са основни въпроси, чийто отговор е потърсен като функция от юридическия статут на чифлишката земя, екологичните, стопански и количествени характеристики на софийските аскери чифлици, както и от социално-икономическите характеристики на владеещото ги съсловие.

В изследването се прави опит да се изгради модел на зараждане, същност и развитие на *аскери чифлиците* на фона на примери от Софийската каза през XVI – началото на XIX век с цел да се внесе известна яснота, доколкото изворите позволяват, по някои от спорните в историографията въпроси около този вид стопанства.

За постигане на основната цел и свързаните с нея задачи, изследването е разделено на три глави, които следват очертаните проблемни кръгове.

В първата глава се проследява процесът на формиране и правният статут на *аскери чифлиците* в българското пространство през XVI – началото XIX век по примера на Софийската каза, като по този начин се търси отговор на въпроса дали чифликчиите успяват да разширят своите права върху земята, съставляваща стопанствата. Проследява се видът на земята, която формира *аскери чифлиците* и методите, използвани за нейното придобиване в Софийската каза през XVI – началото на XIX век.

Смята се, че в Османската империя данъчното облагане е функция от статута на земята и само в някаква степен на този, който я обработва. Особено специфична обаче е ситуацията при аскери чифлиците. В първа глава проблемът се разглежда комплексно, като се обръща внимание както върху облагането на продукцията и на земята, така и на хората, свързани с чифлиците и разбира се върху правомощията, с които владелеца е разполагал по отношение на цялостното владение на стопанството и неговото прехвърляне.

Изследванията сочат, че земите, които влизали в състава на райетското стопанство представлявали и съставките на един *аскери чифлик*. Така лозята, градините, нивите, ливадите, т.е. мюлковите както и мирийските имоти и земи били неизменна част от състава и на райетския, и на *аскери чифлика*.

Самият факт, че в закона се предвижда данъчно облагане върху земи, владение на *аскери*, както и че *аскери чифлиците* били включвани в облагателните списъци, предполага не само, че тяхното съществуване не влизало в противоречие с държавната собственост върху земята и нейното владение, но и че законът признава това владение и то съществува в реалната практика. Не трябва да се забравя обаче, че задълженията на *аскерите* предполагат контрол върху земята, а не владение и изплащане на данъци, типични за раята. В този смисъл целият процес около придобиването на владение върху земята и изграждането на *аскери чифлици* следва да се разглежда, ако не като нарушение, то като нехарактерно положение за съсловието *аскери*.

В хода на изследването в първата част на главата са разгледани различни съдебни документи, отразяващи сделки с мюлковите или мирийските имоти и земи с участието на представители на османския елит от различни периоди от XVI – началото на XIX век, които могат да са в основата на създаване на *аскери чифлик*. Възможностите пред *чифликчията* да промени състава на поземления имот или за извършване на трансакции с него като цяло се демонстрират от анализ на документи, отразяващи съдебни спорове и незаконни действия от страна на *аскери* във връзка с владението на поземлени имоти или формирането на *чифлишки* стопанства от тяхна страна. Разгледани са примери от поземлени регистри от типа „тапу-тахрир“, които също свидетелстват за начина на изграждане, трансформиране и развитие на *чифлишки* стопанства, владение на софийски *аскери*. Проследени са някои данни от списъци на войнушки бащини в Софийския регион през разглеждания период и са привлечени различни законодателни актове.

Анализираните и съпоставените данни от всички изброени документи за Софийско свидетелстват, че владение от страна на представителите на османския елит се придобивало както върху мюлковите, така и върху мирийските земи посредством разнообразни методи. Една част от тях са законосъобразни, но други включват заобикаляне на законовите ограничения или насилствени или принудителни действия от страна на *чифликчиите*.

Когато се формира един *аскери чифлик* отделните поземлени имоти могат да бъдат придобивани поетапно или наведнъж, могат да бъдат придобивани чрез един и същ или чрез различни методи. На практика изключително трудно може да се установи как е формиран всеки един *аскери чифлик*, т.е. по какъв начин земите са придобити, дали са придобити постепенно или всички земи и имоти са придобити едновременно.

Доколко транзакциите, проследени в първата глава, включващи покупка, дарение, замяна, залог на мюлковите имоти, придобиване на тапия за празна или изоставена мирийска земя / райетско стопанство, прехвърляне на владение върху земи от мирийския поземлен фонд са законосъобразни или са били съпроводени с принуда и насилие не винаги може да се определи. В огромна част от разгледаните случаи оформянето на сделката по прехвърляне на владението на мюлковите или мирийските имоти върху представителите на османския елит е съобразено с легалните процедури.

Но най-важното, което следва да се спомене е, че са се осъществявали транзакции на мирийска земя, от чието правовладение следват задължения по нейната обработка и плащане на данъци. Това правовладение е ориентирано към раята, която да поеме въпросните задължения, а османският елит би трябвало да следи за тяхното спазване. В тази схема, включваща изпълнението на поетите задължения и контролът върху тях, османският социален модел не предвижда мирийската земя да се владее, да се обработва и от продуктите да се плащат данъци от страна на съсловието аскери.

Така при самото сдобиване с владелчески акт не се наблюдава законово нарушение, но проблемът е в статуса на участниците в транзакциите. Ще повторя, че задълженията на представителите на османския елит предвиждат контрол върху владението на мирийската земя, посредничество при прехвърляне на владението върху тази земя, контрол върху данъчното облагане, произтичащо от статута на земята.

Някои примери от единични съдебни документи и от войнушки описи сочат, че в разрез със закона бащините на войнуците, както и само част от тях попаднали в ръцете на представителите на османския елит. Допускам, че данъчните облекчения, с които са се ползвали войнушките бащини са предизвикали засилен интерес към тяхното владение и включване в състава на аскери чифлиците в Софийската каза през разглеждания период. Вероятно за новите владелци обаче е било изгодно генезисът на земята в чифлиците им от войнушка бащина да не се забравя, за да продължат да се

възползват от специфичния данъчен статут на тези специфични имоти, предназначени изключително за обезпечаване на войнушкия корпус.

Данните от различни документи, отнасящи се до аскери чифлици, изградени на територията на Софийската каза през разглеждания период, свидетелстват за незаконно заграбване или настаняване върху земи от селското землище, включително такива, предназначени за общоселско ползване като мерата. Подобни примери са показателни за това, че представителите на османския елит в разрез със законовите норми изграждали чифлишки стопанства върху мирийски земи, които от една страна не могат да бъдат владени еднолично и не може да бъде променено тяхното предназначение, а от друга страна възпрепятстват достъпът на раята, накърняват интересите и на други представители на съсловието аскери.

Ще спомена за един арзухал от 1711 г., който ни представя изключително подробно целия процес на незаконно формиране и развитие аскери чифлик в региона и всички съпътстващи тези процеси злоупотреби. От документа става ясно, че мютевелията на вакъфа на Софу Мехмед паша, виден османски везир и военноадминистративен началник, възстановил западналия чифлик, който бил посветен на фондацията в с. Враждебна, добавил го към друг такъв - чифлика към вакъфа на Мустафа ага в същото село и заграбил половината от землището на селото, тъй като земите били изоставени, когато селяните се разбягали при нахлуването на австрийските войски по време на изминалата война със Свещената лига (1683 - 1699). Освен незаконното присвояване на селските земи, заграбени в резултат на създалите се обстоятелства и политическа ситуация, владелецът на чифлика укривал данъците за тези мирийски по своя статут земи и за произведеното от тях, твърдейки, че приходите от тези земи били към вакъфа. Същият настанил в чифлика вероятно и част от завърналото селско население, за да се грижи за обработването на стопанството.

Този пример красноречиво свидетелства за злоупотребите, съпровождащи изграждането на чифлишки стопанства, явното нарушаване на закона, незаконното заграбване на земя, накърняването на интересите на обикновеното население и на държавата през разглеждания в изследването период.

Проучването на аскери чифлиците в Софийската каза през XVI – началото на XIX век свидетелства за различни подходи при формиране на този вид стопанства.

Неизменно самият процес на формиране на *аскери чифлик* е тясно свързан с вида и начина на придобиване на земята, която ще бъде комплектована с цел формиране на стопанството.

Най-широко разпространеният подход за изграждане на чифлишко стопанство от страна на съсловието аскери, за който свидетелстват наличните извори, бил свързан с комплектоването на няколко отделни мюлков и мирийски поземлени имоти или цели бащини и чифлици, владение на рая немюсюлмани или мюсюлмани, войнуци, доганджии. През шестнадесетото столетие срещаме също така преобразуването на мезри в големи по площ чифлици, често обособявани като отделни данъчни и административни единици, обозначаваани в литературата като „чифлици-села”.

Представените подходи на формиране на *аскери чифлик*, проследени на базата на няколко примера за софийските чифлишки стопанства от XVI – началото на XIX век, могат да бъдат използвани и при разширяване на аскери чифлиците като този процес не се отличава от процеса на първоначално комплектоване на ядро от имоти при формирането на *аскери чифлик*. В процеса на развитие и разширяване на аскери чифлиците може обаче да срещнем и съединяване на два или повече вече съществуващи аскери чифлици в едно общо стопанство с по-големи размери.

В обобщение може да се каже, че изворите свидетелстват, че в Софийската каза не могат да бъдат набелязани големи и чести злоупотреби или крайни насилствени и незаконни действия от страна на представителите на османския елит с цел изграждане и разширяване на аскери чифлиците през XVI – началото на XIX век. Тази разлика се налага на вниманието в сравнение с описаното в историографията положение в други османски региони като например Видинския. Всичко това се определя от регионалните специфики.

Специално за Софийско вероятната причина за така описаната ситуация може да се свърже с по-силния контрол, упражняван в региона, заради неговото положение като център не само на административната единица каза, но и като център на провинция Румелия. Част от обяснението може да се потърси в сравнително по-спокойната военно-политическа обстановка в Софийско за разлика от дълготрайно сложната ситуация във Видинско. В добре усвоената от райетското аграрно стопанство земя в Софийско липсват изоставени земи в по-продължителен период, както и естествени

предпоставки за изнасяне на стоковите излишъци до евентуалните им отдалечени пазари.

Макар да очакваме, че струпването на голям брой административни, военни и религиозно-правни служители, както и благоприятните икономически и географски характеристики на региона, да предоставят социални мотиви и големи възможности за развитие на чифликчийството, данните от изворите от разглеждания период не потвърждават мащабното му развитие. Още повече те не позволяват да твърдим, че представителите на османския елит в Софийско са прибегвали често до незаконни или принудителни действия, макар самият акт на владееене, обработване и трупане на допълнителни приходи от земята при аскерите сам по себе си да е недотам законосъобразен.

Данните от регистрите от типа „тапу-тахир“ от XVI век свидетелстват красноречиво, че аскери чифлиците се владееели с тапия. Докато в съдебните протоколи невинаги е посочен конкретно видът на документа, с който се владее стопанството и за него съдим от косвени данни – например по присъствието на сахиб-и арза при оформяне на процедурата по прехвърляне на владението, както и по термините, използвани за отразяване на самото владение.

И все пак след внимателен анализ на данните от различните по вид извори от целия период XVI – началото на XIX век се установява, че аскери чифлиците се владееели и подлежали на транзакция за смяна на владелеца съгласно законовите положения валидни по отношение на райетските чифлици и башини. Тъй като въпросните стопанства се състояли от два вида земя, то и въпросното прехвърляне се осъществявало чрез две паралелни процедури съгласно законното положение и реалната практика по прехвърляне на владението върху земи и имоти от категориите мюлк и мирие. Когато в сделката участват само мирийската част на стопанството или цялото стопанство заедно с мюлк и мирие, следва да се изиска съгласието и издаване на тапия от страна на сахиб-и арза за мирийската част. Обстоятелствата, че сахиб-и арзът присъствал и давал съгласието си за отчуждаването на аскери чифлиците в Софийската каза през XVI – началото на XIX век, потвърждават, че те включвали в състава си земи от мирийския поземлен фонд, приходите от които трябвало да се разпределят на общо основание между тимариоти, заими, султански хасове и вакъфи, а правомощията на владелеца върху тази земя били ограничени. Тази мирийска земя се владее като

райетски чифлик / бащина с тапия, но не е от райетски селянин, а от аскери. Освен това социалният статут на владелците не променя характера на земевладението, правомощията на владелеца, нито променя правния статут на земята или на стопанството като цяло.

Въпросът за наследяването на *аскери чифлика* е по-комплексен. От една страна в изследването се проследява кой получавал правото да владее стопанството сред законните наследници, т.е. доколко се спазвал реда за унаследяване на мирийските земи съгласно кануна. От друга страна, внимателно се проследява делът от мюлковата част на стопанството, полагащ се на всеки един наследник от мъжки и женски пол според шериата.

За жалост от наследствените описи не винаги може да се определи каква част от стопанството попада в отделните наследници както от мюлковата, така и от мирийската част. Съгласно закона мирийските, т.е. обработваемите земи, владени с тапия, не фигурирали в наследствените описи. Също така не може да се определи винаги с точност каква част получавали отделните наследници по отношение на мюлковата част от стопанството, тъй като в наследствените описи обикновено е посочен делът на всеки един наследник само в парично изражение.

Въпреки тези затруднения на базата на няколко примера, се установява, че правилата на шериата и кануна по отношение на наследяване на мюлк и мирие се прилагали стриктно и при наследства на аскерите, в това число аскерите-чифликчи. Не се наблюдават случаи, в които да се прилагат изключения или законови нарушения по отношение на предаването в наследство на аскери чифлиците в Софийската каза през XVI – началото на XIX век. Този факт отново доказва приликата между райетския чифлик и този, владение на представителите на османския елит по отношение на правата на владение и тяхното прехвърляне върху нов владелец. Примерите свидетелстват и че при разпределяне на имуществото на починали представители на османския елит като в Софийско се спазва разпределяне на дяловете на всеки наследник съгласно шериата.

В някои случаи се наблюдава стремеж към запазване на целостта на имота, с което да се запази стопанската ефективност и приходите, които той носи. От друга страна, дори по-далечни роднини проявявали интерес да придобият стопанството в неговата цялост – мюлкова и мирийска част, възползвайки се от законового си право да поискат

тапия за мирийските земи на чифлика, което рядко може да се наблюдава при райетския чифлик (бащина). Немалкото примери в тази насока дават основание да се счита, че вероятно *аскери чифликът* е бил средство, в което представителите на османския елит са могли да вложат средства, носел е приходи. Така интересът и стремежът на представителите на съсловието аскери към владението на такъв вид стопанства бил сравнително траен.

По своята същност аскери чифлиците не се отличавали от райетските стопанства. В този смисъл не се наблюдава разлика между двата вида стопанства и по отношение на данъчното им облагане. Всички данъчни задължения, с които били облагани земята и продукцията в аскери чифлиците се определяли от категорията земя, включена в чифлика – мирие, и от нейния правен статут. Както правомощията, с които разполагал владелецът на *аскери чифлик* върху земята в своето стопанство, така и данъчните задължения, които той бил задължен да заплаща за това стопанство, произтичали от законовото положение, засягащо мирийската земя, управлявана от режима на тапията. Както селянинът, така и чифликчията-аскери ежегодно трябвало да изплаща данък върху земята – ресм-и чифт и данък върху реколтата – десятък и саларие.

В регистрите, съставяни по отношение на разпределянето на изискваните от държавата количества храни или припаси за Софийско (т.нар. аваризи) през разглеждания период, присъстват аскери чифлиците. Видно е, че тези стопанства са били задължени с държавните данъци. Аналогично на държавните и военните доставки аскери чифлиците са покривали и други вилаетски разходи и извънредни данъци при необходимост. Те не представлявали изключение и при изплащане на данъка авариз акчеси. Когато в чифлиците постоянно или за по-дълго време пребивавало население, то е било регистрирано сред данъкоплатците на джизие. То фигурира като чифлишка рая. Последната не представлява изключение от която и да е немюсюлманска рая по отношение на облагането с поголовен данък.

Данните, извлечени от различните данъчни регистри, отразяващи поземленото облагане, облагането на селското производство или облагането на населението, позволяват да допуснем, че аскери чифлиците по всяка вероятност издължавали своите задължения без изключения и в пълен размер, както се издължавали всички производители от селата в региона. Единични съдебни документи също свидетелстват за този факт, както и че от привилегированото положение на това съсловие не произтичали данъчни облекчения за чифлиците му.

Вероятно именно поради това, че заради социалния и служебния статут на владелеца аскери по закон не произтичали никакви данъчни облекчения или освобождаване от изброените данъци, чифликчиите не рядко прибегвали към укриване на данъчните задължения, които дължали за своите стопанства. За това свидетелстват различни единични съдебни документи, заповеди, фермани и арзухали, издавани по този повод през разглеждания период.

Поради позицията си на привилегировано съсловие, заради властта и влиянието, произтичащи от това, чифликчиите-аскери имали по-големи възможности да извършват злоупотреби и да укриват данъци в сравнение с обикновения селянин. По този начин те спестявали разходи и приходите, които прибирали от произведеното в чифлишките стопанства се увеличавали. Тук вече може да открием и разликата. Раята произвеждала, за да преживява и да изхрани семейството си, а аскерите – за да спечелят допълнителни приходи.

Така представителите на османския елит проявявали интерес към изграждане на чифлишки стопанства през целия разглеждан период от XVI до началото на XIX век. Вписвайки се в законовите процедури аскерите-чифликчии развивали своите стопанства, увеличавали техните площи и разнообразявали стопанските им дейности. Действията на това съсловие, когато заобикаляли закона, били насочени не към придобиване на по-широки права на земеползване, а към незаконно заграбване на мирийски земи, придобиване на земи със специален данъчен статут (войнушки, доганджийски бащини), укриване на данъците за земята, за раята в чифлиците и за произведеното в своите стопанства с цел спестяване на разходите. Макар с временен характер резултатът от тези действия бил именно спестяването на разходите на чифликчиите-аскери и увеличаването на техните приходи от чифлика.

Втората глава представя географското разпространение на *аскери чифлиците* в българското пространство през XVI – началото XIX век по примера на Софийската каза (надморска височина, характер на почвите, местоположение в Софийското поле и спрямо водната и пътната мрежа). В тази глава се проследяват и основните характеристики на аскери чифлиците в района на Софийската каза като структура и състав на стопанствата, стопански профил, технология на обработване.

Осъществяването на тези изследователски цели позволява до известна степен да се прецизира това, какво представлява *аскери чифликът* като поземлена и стопанска структура в българското пространство и от какво зависи неговото географско разпространение, как се обработва, какво произвежда.

Данните за съществуващите в региона на Софийската каза през различен времеви отрязък на разглеждания период от XVI до началото XIX век чифлици са извлечени от няколко данъчни регистри, отразяващи поземлено облагане, облагане на продукцията и на раята; два арзухала, касаещи вакъфски чифлици, и над 80 документа, представляващи съдебни спорове, наследствени описи, покупко-продажби или криминални случаи. Всички данни са представени в табличен вид по начин, по който да бъдат съпоставени и анализирани. Съставени са карти, представящи почвено-географското райониране, водни запаси и релеф в региона, с помощта на които са проследени разпространението на аскери чифлиците в Софийската каза през XVI – началото на XIX век, както и връзката на това разпространение с географските и икономическите дадености на селищата със засвидетелствани аскери чифлици. Изключително полезни в това отношение са използваните триверстови и топографски карти на Руския Генерален щаб, направени по време и след Освобождението на българските земи, които представят не само тогавашното разположение на селищата и техните землища, речните корита, различните по тип поземлени площи, но и спомагат за по-точното локализиране на чифлишките стопанства в региона.

След внимателен анализ на всички данни се установява, че в даден момент или за по-продължителен период аскери чифлиците са съществували в 55 селищата, т.е. в приблизително 25 % от общо около 200 села, регистрирани към Софийската каза.

Приведените данни сочат определени закономерности от природо-географско естество при подбора на селища в изследвания район за изграждане на аскери чифлици. Въпреки че по-голямата част от софийския регион предлага подходящи екологични условия, представителите на управляващия елит през XVI – XIX век, концентрират своите стопанства в или около селищата, които съчетавали равнинен релеф с леки възвишения, с ниска надморска височина, в по-редки случаи и в подножията на планините, в селища, през които преминава поне една река. В софийския регион се наблюдава тенденция към разположение на селищата в максимална близост до главните пътища в региона и на средно разстояние от 10 – 20 км. от град София. В 90 %

от случаите разпространението на селищата с аскери чифлици от XVI до началото на XIX век съвпада със зоните на разпространение на алувиално – ливадните и смолниците или на канелено-горските почви. Първите два почвени типа се отличават с добро естествено плодородие и върху тях се получават високи добиви от земеделските култури, а последните са по-лесни за обработка. Благодарение на съчетанието на почвените типове и добрата водоснабденост на терените селищата с локализиран аскери предлагат подходящи условия за отглеждане на зърнени култури, плодове, зеленчуци, в по-малка степен и лозя. Условията са подходящи и за развитието на ливадни растителност, необходима за развитието и на животновъдство.

Софийските чифликчии предпочитали селища, чиито земища още от стари времена били овладени максимално в стопанско отношение и адаптирани към висока стопанска ефективност, за което свидетелства големината на селищата с локализиран аскери чифлици - преобладават средните и средно големите селища.

Сред селищата с изградени аскери чифлици преобладават селата с немюсюлманско население, като процентът на смесените и чисто мюсюлманските села е около 30%. В смесените селища също преобладават жителите християни. Изнесените факти показват, че аскерите-чифликчии се ориентирали към селища, в които има по-лесен достъп до земя. Това е вероятна причина да се подбират селища, чиито приходи са зачислени към собствените тимари и зеамети на чифликчиите, облекчаващо достъпа им до мирийската земя. Въпреки, че законът забранява владенето от страна на спахиите и техните синове на земи, които се владеят с тапия, владенето на такъв тип имоти както от самите спахии, така и от страна на техните синове и най-вече предаването им в наследство е факт.

В обобщен вариант данните за екологичните и географските дадености на селищата в Софийско, предпочитани за изграждане на аскери чифлици през разглеждания период, свидетелстват, че представителите на османския елит търсели условия, които спомагат за естествената стопанска ефективност, която при екстензивно развитие на земеделие и животновъдство в стопанствата би обезпечила постигане на максимална ефективност.

Най-важното, което следва да се отбележи е, че най-вероятно не всеки от разгледаните фактори сам по себе си има значение за избора на селището, в което представителите на османския елит са изграждали аскери чифлици, а съчетанието на

няколко благоприятни условия, които предлага дадено селище в региона. Така в някои селища се съчетават плодородни почви и възможен достъп до войнушки бащини. В други села се съчетават непосредствена близост до града, удобен път и плодородни терени в землището му, подходящи за развитието на земеделие и животновъдство. В трети селища може да открием съчетаването дори на повече от два благоприятни фактори, които са продиктували техния избор.

Данните, с които разполагаме за аскери чифлиците в Софийската каза през XVI – началото на XIX век, не позволяват да се посочи точният брой на този вид стопанства. Причината за това затруднение отново се дължи на различните по вид документи, които се използват за периода, като по-голямата част от тях не предлагат пълна информация.

Въпреки тези затруднения е направен опит да се установи, ако не точният брой на аскери чифлиците през XVI – началото на XIX век, то концентрация на чифлици в определени села в региона. За целта са проследени селищата, за които съществуват данни за наличието на аскери чифлици и проявеният към тях интерес за изграждане на чифлишки стопанства от страна на аскерите през целия изследван период. Получените резултати са разгледани във връзка с географските дадености на селищата, предопределили повишения и траен интерес за създаване на чифлици.

Данните позволяват най-предпочитаните селища за изграждане на чифлишки стопанства от XVI до началото на XIX век да се обособят условно в три основни групи:

***I група** – селища, предпочитани през целия изследван период за изграждане на два и повече аскери чифлици по едно и също време – 4 села;*

***II група** – селища, в чиито землища или близо до тях има изградени по-големи по площ и устойчиви във времето стопанства или чифлици, обособени като самостоятелни данъчни и евентуално поселищни единици – 10 села;*

В тази условно обособена група можем да набележим три подгрупи: *селища с вакъфски чифлици, чифлици-села и селища с данъчно обособени чифлици в границите на тяхното землище.*

***III група** – селища, при които се наблюдава тенденция към изграждане на все повече чифлици с течение на времето - 1 град.*

Интересът към така условно обособените групи селища се определя от няколко фактори. На първо място трябва да споменем плодородни почви, удобна пътна мрежа, максимално близко разстояние до пазара, възможност за износ на продукцията и данъчни облекчения. Те вероятно са привлекли интереса на аскерите за изграждане на чифлици с висока стопанска ефективност.

Зачисляването на аскери чифлиците към вакъфите е важно условие, което спомага за устойчивостта на тези стопанства. Възможността, прикривани зад вакъфа, земите на стопанствата да разширяват своите площи и дори незаконно към чифлиците, в това число и към вакъфските имоти, да се добавят още доходоносни обработваеми площи, превръща вакъфските чифлици в най-предпочитаните от представителите на групата аскери.

За да има възможност чифликчията да изгради стопанство, което впоследствие да бъде обособено като отделна селищна единица, е необходимо свободно пространство, върху което да се изгради чифлик не само в землището на селото, а и в непосредствена близост до него. В повечето случаи тези пространства са бивши мезри, върху които са изградени нашите аскери чифлици.

И не на последно място ще спомена, че установеното увеличаване на чифлиците около град София вероятно е свързано до голяма степен и с нарастване на значението на местния пазар, с увеличаващия се брой непроеизводително население, както и с големия брой военни и административни служители, резидиращи в града.

Допускам, че водещият фактор, който ръководел създателите на чифлиците в региона, остава екологичният, но ситуацията напомня, че едва ли само един или друг фактор може да предопредели появата на *аскери чифлик* на определено място.

При направеното проучване на региона на Софийската каза също така се очертават три основни тенденции на природо-географско разпространение и концентрация на аскери чифлиците през XVI - началото на XIX век:

1/ Най-широк географски обхват на разпространение аскери чифлиците имат през XVI и първата половина на XVII век. От средата на седемнадесетото столетие нататък се наблюдава стесняване на границите на пространството, в което могат да бъдат открити аскери чифлици на територията на Софийската каза. Така от втората половина

на XVII век чифлишките стопанства се разполагат по-близо до София, в по-близките до града селища.

2/ Втората тенденция в разпространението на аскери чифлиците в региона е свързана с факта, че с течение на времето. Чифликчиите загубват интерес към някои селища, които в по-ранен период са били привлекателни за развитието на чифликчийство. За сметка на това се появява или засилва техният интерес към други селища от региона.

3/ В този контекст постепенно се избистря третата промяна в разпространението и развитието на чифлишките стопанства в Софийската каза през XVI - началото на XIX век, е свързана с тенденцията към намаляване на броя на чифлишките стопанства за сметка на техните размери.

Следователно аскерите-чифликчии определено се насочвали към изграждане на максимално ефективни в стопанско отношение чифлици. Така вече границите на разпространение на аскери чифлиците в Софийския регион през XVIII и началото на XIX век съвпада напълно с границите на разпространение на най-плодородните почви и терени в района. Освен това не малко значение за разположението на аскери чифлиците има лесният достъп до пазара, което предопределя концентрацията на чифлици в по-близките до София зони.

Бих искала да подчертая, че някои от тези тенденции могат да се проследят и в други райони от българското пространство. Този факт подсказва, че причините, които предизвикват посочените промени имат не толкова локален характер, а са по-глобални и вероятно са свързани с фактори, които обхващат по-големи географски граници от един единствен регион.

В хода на изследването се установи, че аскери чифлиците в Софийската каза през XVI – началото на XIX век представляват един комплекс от жилищни постройки за чифликчията и работниците, стопански двор, воденици и различни поземлени площи. В тях се отглеждат различни зърнени култури, грозде, плодове, зеленчуци, мед, животни и сено.

Данните от различните по вид османски документи свидетелстват за разположение на аскери чифлиците вътре в землищата на селата или в непосредствена близост, долепени до тях. В хода на изследването е разгледан и случай, който сочи, че

чифликът не е бил разположен в землището на някое селище, а върху земя, която се намира далеч от селските и градското землище. Макар съставните елементи на аскери чифлиците не винаги да са били разположени близо един до друг и без обща граница по между си, дори имало случаи, в които се намирили в землищата на съседни селища, те функционирали като едно цяло. И най-важният елемент на едно такова стопанство били нивите. Те от своя страна свидетелстват, че зърнопроизводството е това, което определя стопанския профил на софийските аскери чифлици.

След внимателно преизчисляване и приравняване на специфичните мерни единици за повърхнина и за измерване на количеството зърнени култури, използвани за софийските аскери чифлици през разглеждания период, е съпоставено съотношението между отделните производствени елементи и между самото количество на отглежданите зърнени храни, плодове, зеленчуци, животни, т.е. чифлишката продукция.

След анализ на резултатите се установи, че за нуждите на владелците на аскери чифлиците в Софийския регион и предназначението на продукцията за пазара, основната зърнена култура, която се отглежда в тези стопанства била пшеницата, следвана от ечемикът, а ръж, царевица и просо се отглеждали изключително рядко, тъй като самият характер и предназначение на аскери чифлиците не изисквали тяхното производство. Въпросните култури били ориентирани главно към нуждите на скотовъдството. В този смисъл софийските аскери чифлици следва да бъдат определени като преобладаващо зърнопроизводителни стопанства, в които основно се произвежда пшеница, каквито всъщност са стопанствата в редица други региони от Балканите през същия период.

На базата на подробните описания на земеделските оръдия в документите за наследства или покупко-продажби на аскери чифлици в Софийско през XVII – началото на XIX век, става ясно, че са използвани същите сечива и инструменти, каквито и обикновените селски производители. Предвид, че именно селяните полагали грижи и за аскери чифлиците се предполага и прилагането на идентични методи на обработване на почвата, засяване и прибиране на реколтата. Вероятно се прилагали двуполната и триполната система на сеитбооборот.

Една от характеристиките, които отличават аскери чифлиците от райетските е, че владелецът на стопанството и този, който култивирал земята били различни лица.

Грижата за земеделието и животновъдството в аскери чифлиците било в региона на Софийската каза или в други райони на Османската империя била поверена основно на раята. Цялата организация на трудовите дейности в стопанството и разходите по тях били поверени на управител, наричан обикновено субашия.

Могат да бъдат разграничени няколко основни групи работници, които се грижели за трудовите дейности в чифлиците през XVI – началото на XIX век, за които се съдържат сведения в изворите за Софийската каза.

Използването на *робския или на ортакчийския труд* в чифлиците, подобно на чифлиците в други изследвани региони, е характерно явление само за шестнадесетото и евентуално първата половина на седемнадесетото столетие.

В следващите периоди откриваме сведения само за прилагането на труда на селяни – рая под различни форми. В някои чифлици живеели постоянно или временно, често цели домакинства, които поемали грижата на стопанството. Данните дават основание да се заключи, че това били чифлици с по-голяма площ, които изисквали постоянно ангажиране на по-голям брой работна ръка.

И накрая следва да споменем за прилагането на наемния труд на ратаи вероятно като най-разпространения метод за обработване на чифлишките стопанства в Софийския регион през разглеждания период. Тези *ратаи* в изворите за софийските чифлици са обозначавани като „*тер оглан*”, термин, който свидетелства, че това били младежи, наемани за определена физическа работа срещу заплащане. Действително ратаите получавали възнаграждение срещу положения в стопанството труд. Надницата на един „*тер оглан*” включвала както натурално и парично възнаграждение, така и жилище.

Както чифликчията имал нужда от труда на раята, за да обработи своето стопанство, така и селянинът, както изворите свидетелстват, също имал не по-малката нужда, особено от седемнадесетото столетие нататък, да полага допълнителен труд, за да покрие данъчните си задължения и да изхрани семейството си. Не случайно ратаи – раи били използвани като основна работна сила в софийските аскери чифлиците от XVII век нататък.

Последната глава има за цел да проследи големината на аскери чифлиците в Софийската каза през разглеждания период, социалния статут на техните

владелци и връзката между големината и социалното и служебно положение на чифликчиите. Установяването на количеството на добиваната продукция, на излишъка и на печалбата от аскери чифлиците спомага за намиране на отговор на въпроса доколко подобно стопанство е можело да бъде средство за постигане и натрупване на допълнителни парични средства и печалба за своя владеец. Известни сведения позволяват чифликът да се разгледа като алтернативно средство за натрупване на богатство от страна представителите на османския елит сред лихварство, откупвачество и присвояване на селския излишък.

Социалният статут на аскерите-чифликчии, дейностите, с които са се занимавали, тяхното богатство и разбира се мястото на чифлика в това богатство и съотношението на приходите от чифлика към приходите от останалите дейности на чифликчиите също са проследени в последната глава. Направен е опит да се представи една примерна категоризация на чифлишките стопанства въз основа на тяхната големина, но и на излишъците, които биха произвели различните по големина чифлици в региона. В контекста на установяване на предназначението и приходите, които носят аскери чифлиците на представителите на съсловието аскери, се разглежда връзката между тези стопанства, чифлишката продукция и пазара, насочвайки внимание върху вътрешната, външната и държавната търговия в Османската империя през разглеждания период.

Така е направен опит да се установи какво е било предназначението на *аскери чифлика*, намерил разпространение не само в Софийската каза, но и в Османската империя през целия период от XVI до началото на XIX век.

Най-напред съм се опитала да изведа обща категоризация на аскери чифлиците в изследваните региони на Османската империя през XVII – началото на XIX век, която да включи осреднени и обобщени данните за критериите, чрез които различните изследователи са категоризирали чифлишките стопанства в изследваните райони на Османската империя като малки, средни и големи. В табличен вид са представени данните, извлечени от историографията, за общата площ на всяка една категория стопанства, за размерите на засетите ниви, за площта на нивите с ливадите и за броя на работниците в тях; на последно, но не и по значение, място за оценката на съставните елементи на всяка категория чифлици.

Изследванията, направени до момента ни насочват към заключението, че сам по себе си нито един от посочените методи не би могъл да ни позволи да определим категорично големината на цялата съвкупност от аскери чифлиците. Бих искала да подчертая, че се използват косвени данни за определяне на големината на аскери чифлиците, които в определени случаи могат да бъдат подвеждащи, а често информацията е фрагментарна или неясна.

Така за да определя максимално най-точно и близо до реалната големината на софийските чифлици, съм използвала едновременно няколко метода, в зависимост от данните, с които разполагаме за всяко едно стопанство.

Предложила съм скала за категоризация на аскери чифлиците, която е насочената основно за Софийската каза през разглеждания период. Тя е съставена на базата на данните за петнадесет чифлици, съществували в Софийско през разглеждания период, които предлагат възможност за прилагане на няколко метода за изчисляване на съответната им големина и съпоставяне на получените резултати. Предложената скала също така е съобразена и със скалата, направена на базата на данните от изследванията за големината на чифлишките стопанства в други региона на Османската империя.

Предложените критерии съм приела за условни и в хода на изследването съм се опитала да ги приложа спрямо останалите аскери чифлици, включени в различните османски документи за Софийско, с цел да се постигне допълнителното потвърждаване на тяхната състоятелност. Ще подчертая, че преди да бъде категоризиран всеки един *аскери чифлик* са взети под внимание всички фактори, които оказват влияние върху неговата големината. По време на цялото проучване и проследяване на поставените задачи съм прилагала сравнителния подход, който е от изключително значение, за да се получат максимално изчерпателни и пълни резултати и да се направят възможно най-точни изводи относно това, какво определяме като малък, среден и голям *аскери чифлик*.

Въз основа на внимателен анализ, направен на всеки един *аскери чифлик* в Софийската каза основно от XVII до началото на XIX век, за който разполагаме с данни в различните документи, и отчитайки предложените условни критерии за определяне на големината, съм достигнала до следното обобщение относно тяхната големина и концентрация в Софийско:

Таблица 1. Количествена характеристика и големина на аскери чифлиците в Софийската каза през XVII – началото на XIX век.

Големина	Оценка на стопанството до 80-те г. на XVIII век / след 90-те г. на XVIII век	Размер на засяваните ниви чифт / дюном/ дка	Бр. стопанства през XVII век	Бр. стопанства - XVIII век*	Бр. стопанства в нач. XIX век	Общ брой стопанства за целия период
Малки	До 19 999 акче (до 999 гроша = 119880 акче)	1 -1,4 / 80 – 112 / ~ 75 – 105	10	5	1	16
Средно малки	20000 – 49 999 акче (1000 – 1999 гроша = 120 000 – 239880 акче)	1,5 – 2,5 / 120 – 200 / ~ 115 – 190	7	8	6	21
Средни	50 000 – 99 999 акче (2000 – 4999 гроша = 240 000 – 599 880 акче)	3 – 6 / 240 – 480 / ~ 230 – 460	6	7	9	22
Средно големи	100 000 - 199 999 акче (5000 – 9 999 гроша = 600 000 – 1 199 880 акче)	7 -15 / 560 – 1200 / ~ 530 – 1140	4	4	-	8
Големи	Над 200 000 акче (над 10 000 гроша = 1 200 000 акче)	16 – 25 или повече / 1280 – 2000 / ~ 1280 – 1600	1	2	4	7
Много големи	-	Над 2 / над 2000 / ~ 1600	6	8	Няма данни	8

Като цяло размерът на стопанствата остава малък, т.е. типичният за региона *аскери чифлик* разполага с ниви, които се засяват всяка година и дават реколта от различни зърнени култури между 3 и 10 чифта (около 230 – 760 дка). От тях се получава излишък, но доходите на владелеца остават сравнително ниски. Докато големите стопанства с по-няколко хиляди декара площ, които дават и голям излишък, а оттам и големи приходи, се срещат в редки случаи. Не малък е обаче процентът на малките чифлици, чиято площ на засяваните със зърно ниви едва достига до 1,5 – 2 чифта (115 – 150 дка). Стопанства с подобни размери не могат да бъдат определени като типичен *аскери чифлик*, произвеждащ за пазара с цел печалба.

Данните сочат, че интересът на представителите на османския управляващ елит към чифлишките стопанства е бил продиктуван основно от търсене на поземлен имот, в който да вложат своите натрупани парични средства. Колко от чифликчиите ще успеят да се включат и преборят с конкуренцията и с рисковете от фалит, както и с

променящите се икономически и търговски отношения, е било въпрос на връзки, средства и положение в обществото, които през XVII – началото на XIX век динамично се променят. Поради тази причина по-нататък в изследването се обръща специално внимание върху социалния статут, служебното и материалното положение на самите владетели на аскери чифлиците.

Разгледани са като цяло социалното и материалното положение на софийските чифликчии от целия изследван период в контекста на тяхното служебно положение. Въз основа на посочените към личните имена почетни титли и в някои от случаите служебен пост съм направила опит да определя колко от чифликчиите, заемащи различни по ранг военно-административни постове, могат да се определят като скромни, богати и много богати чифликчии в региона посредством условно въведена вътрешна диференциация на богатството на различните чифликчии във връзка, както вече споменах, с тяхното служебно положение. Определянето на богатството на чифликчиите е проследено и във връзка с големината на притежаваното от всеки един от тях чифлишко стопанство. Така е проследена изключително важната връзка „големина на чифлика – служебно и социално положение на владелеца”.

И не на последно място бих искала да спомена, че е направен анализ и на съставките, които формират богатството на отделните софийски чифликчии като са включени приходите от чифликчийството, приходите от откупчвачеството и посредничеството, както и от други бизнес или аграрни обекти и имоти, от които са получавали доходи чифликчиите-аскери. Така е направен опит да се определи делът и мястото на чифликчийството в натрупаното в някои от случаите немалко богатство от страна на аскерите-чифликчии в Софийско през разглеждания период.

Установеният в хода на изследването модел на чифликчията и неговия чифлик показва следната зависимост: колкото по-висок пост заемал въпросният чифликчия в структурите на армията и администрацията, с колкото по-голямо местно влияние и политическа власт разполагал, колкото повече хора, полезни за неговия бизнес можел да контролира или подкупи и с колкото повече пари и възможности да реализира на по-добра цена чифлишката продукция, част от която неизменно е укрил от данъкосъбирачите разполагал, толкова по-голям чифлик притежавал и разбира се обратното.

Сред чифликчиите в региона има високопоставени лица, но много голяма е групата с неясен социален и служебен профил. Срещат се представители на провинциалната улема, но като цяло може да се каже, че се открояват представителите на еничарския корпус. Общият извод, който може да направим е, че чифликчийството не съсредоточава интереса на по-видните представители на османския провинциален елит в Софийско така както се случва в някои други изследвани региони около Видин, Русе и т.н.

Последната част от изследването в третата глава е насочена към проследяване на значението на типичния *аскери чифлик* за неговия владеец, което става възможно като се установи конкретно излишъкът и печалбата от него. За целта се проследява и въпросът за механизмите за реализиране на чифлишката продукция, пазарите и начина за натрупване на печалба.

Направила съм опит да изчисля и да представя в табличен вид количеството на евентуалния добив и излишък от всички зърнени култури общо, които биха се получили, ако се засеят нивите, включени в състава на различните категории чифлици – малки, средни, големи. Добивите съм се опитала да изчисля на базата на данните за количеството семена от зърно, с което биха се засели нивите в отделните категории аскери чифлици. От засетите зърнени култури очакваме да получим около 5,5 пъти повече годишна реколта. До това съотношение съм достигнала на базата на представеното в историографията по въпроса за продуктивността и излишъка на зърнените култури за други региони на Османската империя като съм се опитала да го направя приложимо за Софийския регион, отчитайки плодородието и регионалните географски и екологични дадености..

За да достигна обаче до евентуалния стоков излишък от зърно, получен от софийските аскери чифлици през XVII – началото на XIX век, съм предприела още няколко основни изчисления. От получения приблизителен добив от зърно за всяка категория чифлици съм приспаднала количеството на семената нужни за следващата сеитба, количеството на *десятька и саларието* върху зърнената реколта, което съдейки от законодателните актове за района на Софийско е около 1/7 от добива. След това съм приспаднала количеството зърно, необходимо за прехрана на домакинството на чифликчията, приемайки посоченото в историографията количество от 200 кг. зърно, нужно за прехраната за един човек за една година.

Приела съм, че в таблицата е посочен евентуалният излишък, получаван след приспадане на известните ни отчисления. След реализирането му на пазара от печалбата следва да се приспадна останалите разходи за заплати на ратаите, за още данъци, за транспортиране на зърното и други пазарни такси. За всичко това не разполагаме с конкретни данни или чиито стойности не са фиксирани и не позволяват да бъдат направени нужните отчисления от получените евентуален добив и излишък.

Ето до какви заключения съм достигнала вследствие на проведеното изследване:

Таблица 2. Излишъкът от зърно, отглеждано в софийските аскери чифлици през XVII – началото на XIX век.

Големи на на чифлика	Засети ниви /чифт /	Засети ниви /дюнюм/	Семе за засяване на нивите /киле/	Добив от посевото семе /киле/	Данък върху добива /киле/	Храна за домакинството /киле/	Излишък от зърното /тон/	Излишък /киле/	Брой чифлици
Малки	1 – 1,4	80 – 112	6,5 – 9,1	35,75 – 50,05	5,11 – 7,15	18	~ 0,4– 1,1	6,14– 15,08	18
Средно малки	1,5 – 2,5	120 – 200	9,75 – 16,25	53,63 – 89,38	7,66 – 12,77	18	~ 1,2 – 2,8	18,21 – 42,36	19
Средни	3 – 5	240 – 400	19,5 – 32,5	107,25 – 178,75	15,32 – 25,54	18	~ 3,6 – 6,8	54,43 – 102,71	22
Средно големи	5,5 – 7,5	440 – 600	35,75 – 48,75	196,63 – 268,13	28,09 – 38,3	18	~ 7,6 – 10,8	114,79 – 163,07	8
Големи	8 – 15 – 19	640 – 1200 - 1520	52 – 97,5 – 123,5	286 – 536,25 – 679,25	40,86 – 76,61 – 97,04	18	~ 11,7 – 22,9 – 29,4	175,14 - 344,14 – 440,71	6
Много големи	20 – 50	1600 – 4000	130 - 325	715 – 1787,5	102,14 – 255,36	18	~ 31 – 79,2	464,86 – 1189,14	8

Не бих могла да установя конкретната печалбата на всички владетци на аскери чифлици в изследвания регион в периода от XVI – началото на XIX век, още по-малко се оказва възможно изграждането на общ модел за това колко приходи и печалба би натрупал един чифликчия, който владееел съответно малко, средно или голямо стопанство.

Използвала съм няколко стопанства с различна големина и количество продукция като „модел”, за да се опитам да установя колко ще бъде евентуалната печалба от тях за съответните владетци. Заключениеето, до което може да се достигне е, че всеки аскери, владеец на чифлишко стопанство е получавал различен резултат,

който много зависел от неговото социално и служебно положение, както и средствата, с които разполагал и можел да вложи в развитието на своето стопанство. Налага се впечатлението, че в Софийско когато чифликчията разполагал с политическо влияние и налични средства, той можел да предприеме стъпки да превърне своя чифлик в едно пазарно ориентирано и приходоносно стопанство. Когато чифликчията заемал по-нисш пост в структурите на османската държава и не разполагал с налични средства, той по-скоро се ориентирал към създаване на стопанство, което да успее да покрие неговите основни разходи и прехраната на домакинството.

Следователно пак ще повторя, че когато търсим единен образ на типичния *аскери чифлик*, трябва да сме много внимателни, за какво стопанство става въпрос имайки предвид неговата големина и най-вече приходите, които носи на своя владелец. В много от случаите *аскери чифлиците* били само възможност да вложат своите налични средства и в крайна сметка са получат приходи, колкото да покрият своите разходи, задължения и прехраната на домакинство. От гледна точка на постигнатия резултат *аскерите*, владелци на малки и средно малки стопанства, не се различават от владелците на райетски чифлици, т.е. от обикновения селски производител. Но докато селянинът се е грижил за стопанството си, за да изкара основно прехраната на семейството си и да заплати данъците си, то чифликчията-аскери е организирал своето стопанство с цел да натрупа допълнителни приходи, макар да не е успял да изпълни напълно тази цел. Той обаче допълвал семейния си бюджет, добавяйки нещо към получавания приход за службата си. Освен това чифликчията-аскери, макар и владелец на малко стопанство, само организирал дейностите по обработването му и използвал труда на други хора – ратаи, за да бъдат обработени земите и отгледани животните. Чифликчията-рая не само организирал, но и лично обработвал своето стопанство.

В заключение бих искала да обобщя, че макар да съществуват *аскери чифлици*, които носели значителна печалба на чифликчията-аскери, в преобладаващия случай стопанствата остават малки по своите размери. В този смисъл *аскери чифликът* не бил само средство за печалба, а и маркер за по-високо обществено положение.

В периодите на активизиране на търговията със зърно се наблюдава раздвижване сред чифликчийството, но не се наблюдават периоди на резки промени нито в броя, нито в големината на чифлишките стопанства в изследвания регион. В този смисъл външнотърговските отношения на Османската империя и търсенето на пазара оказват

влияние върху развитието на чифликчийството, доколкото активизирали чифликчийството, но не са причина за неговата поява и по-големи мащаби в Софийско.

Изводите от изследването за аскери чифлиците в Софийско, биха могли да се обобщят така:

Първо, чифликът е бил средство за влагане на наличните средства, натрупани от различни служебни и неслужебни дейности на представители на съсловието аскери. Владееенето на земя под формата на чифлишко стопанства от страна на османския елит можело да се разглежда и като маркер за по-високо социално положение. Това превръща *аскери чифликът* в комплексно средство за влагане и трупане на парични средства и престиж в обществото.

Второ, чифликът не е бил основното средство за натрупване на богатството на аскерите-чифликчии, както впрочем не била сама по себе си всяка друга извън служебната дейност, с която са се занимавали служителите на султана. В този смисъл едва ли значението на чифликчийството и приходите от него са били от по-малко значение от лихварството, дерухдеджийството или друг градски или аграрен бизнес, упражнявани от същите тези лица. Всички тези дейности били взаимно обвързвани по начин, по който да донесат допълнителни парични средства на аскерите. Оказва се, че градските бизнес обекти, които притежавали софийските чифликчии са представлявали и средство, чрез което да се пласира част от чифлишката продукция. Също така участието и ролята на владелците в откупуването на различни данъци и такси на населението в региона и в посредничеството в държавната и военната търговия били от изключително значение не само за натрупване на печалба, но и като механизъм, чрез който да се реализира стоката от чифлишките стопанства.

Трето, *аскери чифликът* може да се определи като пазарно ориентирано стопанство, чиято цел е била да донесе допълнителни приходи на своя владелец. Но доколко чифлишката продукция е била реализирана на местния пазар или чрез каналите на държавните и военните доставки, или изнасяна извън пределите на Османската империя зависело от връзките и местното влияние и власт, с които разполагал съответният чифликчия. Какъвто и път да поемела стоката, тя следвала общите механизми и канали на търговията в Османската империя през XVI – началото на XIX век, които включвали различни посредници, откупвачи, търговци, спекуланти. Това били хора, без които едва ли е било възможно реализирането на по-голямо

количество зърно или други продукти не само по причина на съществуващите държавен монопол и строга държавна регламентация, но и заради големия мащаб на разпространение на корупцията, злоупотребите и контрабандата по отношение на стопанската инициатива и търговските отношения в империята.

Публикации по темата:

1. „Чифликчията – аскери”. Богатството в Османската империя XVII – XVIII век. – В: Сб. „Стандарти на всекидневието през Средновековието и Новото време”, том. I. В.Търново, 2012.
2. Екологичната среда като фактор за ефективността на чифлишките стопанства. Софийският регион през XVI – началото на XIX век. – В: *Годишник Collegium Historicum*, том II. С., 2011.
3. Power and Influence of the Ottoman Ruling Class in the Landed Property. Askeri Chiftliks in the Region of Sofia 16th – 18th Centuries. – In: *Power and Influence in Southeastern Europe, XV – XIX c. P. Mitev, I. Parvev, V. Racheva (Eds.)*. (под печат)
4. Аскери чифликът – вакъфът – държавата. Чифликът на мютевелията на вакъфа на Софу Мехмед паша от началото на XVIII век – генезис, развитие, злоупотреби, печалба. - В: „Сборник в памет на професор Елена Грозданова.” (под печат)